

1

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ

1.1.

Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1.1.1.

Από την παραδοσιακή στην πυρηνική οικογένεια

Ο πιο βασικός και πρωταρχικός κοινωνικός φορέας που ευθύνεται για την ανατροφή του παιδιού είναι η οικογένεια. Η οικογένεια αποτελεί τον φορέα διαμόρφωσης των αξιών του παιδιού, καθώς επίσης και τον φορέα μεταβίβασης των κοινωνικών θεσμών, αλλά και των ηθών και των εθίμων της κοινότητας (Γεώργας, 1990). Επιπλέον, η οικογένεια απο-

τελεί τον πιο σημαντικό φορέα αγωγής του παιδιού (Χουρδάκη, 2000). Η πολυσυζητημένη κρίση των αξιών στη σημερινή κοινωνία, και ιδιαίτερα στην ελληνική κοινωνία, δε θα μπορούσε να έχει αφήσει ανεπηρέαστη την οικογένεια ως βασικό κοινωνικό θεσμό. Η κρίση αυτή που υφίσταται η ελληνική κοινωνία τα τελευταία πενήντα χρόνια είναι ένα θέμα που έχει επανειλημμένα απασχολήσει και απασχολεί ψυχολόγους, κοινωνιολόγους και κοινωνικούς ανθρωπολόγους (Γεώργας, 1999). Η ελληνική παραδοσιακή αγροτική οικογένεια ήταν η πατριαρχική-εκτεταμένη οικογένεια, την οποία χαρακτήριζε η αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων των μελών της (Δουμάνη, 1983. Κατάκη, 1984, 1995. Μουσούρου, 1976, 1981, 1983, 1985, 1996). Το μεγάλο κύμα εσωτερικής μετανάστευσης κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 από τις μικρές κοινότητες της επαρχίας προς τις αστικές περιοχές και την Αθήνα έχει αλλάξει την κατανομή του πληθυσμού και το είδος κατοικίας (Γεώργας, 1999).

Η «κρίση» που διανύει η σύγχρονη οικογένεια, όπως όλοι οι σημαντικοί κοινωνικοί θεσμοί, αποτέλεσε και αποτελεί αντικείμενο μελέτης, ερευνών, θέμα πολυάριθμων συγγραμμάτων και συνεδρίων διεθνώς. Αυτή επικεντρώνεται σε φαινόμενα που σχετίζονται με τις αλλαγές που έχουν συμβεί στη δομή της οικογένειας, στον θεσμό του γάμου, αλλά και στις τάσεις των κύριων δημογραφικών δεικτών.

Στην παραδοσιακή κοινωνία, σκοπός της οικογένειας ήταν η οικονομική και βιολογική επιβίωση της ευρείας οικογένειας. Στη βιομηχανική εποχή, ο σκοπός της περιορίζεται στη βιολογική και οικονομική επιβίωση της πυρηνικής οικογένειας (Κατάκη, 1984). Σύμφωνα με τη Μουσούρου (2003), η μορφή της σύγχρονης οικογένειας στις βιομηχανικές κοι-

νωνίες είναι η συζυγική, η οποία αντιδιαστέλλεται προς την παραδοσιακή μορφή οικογένειας (που συναντάμε στις αγροτικές-γεωργικές και προ-βιομηχανικές κοινωνίες), η οποία αποτελούνταν από πολλές συζυγικές οικογένειες που συνιστούσαν μία οικονομική μονάδα. Η οικογένεια από παραδοσιακή-πατριαρχική γίνεται πυρηνική, στην οποία η σύζυγος παίζει αποφασιστικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων. Όπως έχει βρεθεί και σε παλαιότερη έρευνα της Σαφιλίου-Rothschild (1970), όταν η σύζυγος μπαίνει στην αγορά εργασίας, αποκτά μεγαλύτερη εξουσία. Από την ίδια έρευνα προέκυψε ότι η εξουσία του συζύγου είναι τόσο μικρότερη, όσο υψηλότερο είναι το επαγγελματικό και μορφωτικό του επίπεδο (Μουσούρου, 1993). Σε έρευνες που διεξήχθησαν στον ελληνικό χώρο, βρέθηκε ότι η μετάβαση από την παραδοσιακή στην πυρηνική οικογένεια είχε ως συνέπειες α) τη μεταβολή των αξιών από συλλογικές σε ατομικιστικές, β) το γεγονός ότι οι κάτοικοι των αστικών κέντρων ασπάζονται και τηρούν λιγότερο τις παραδοσιακές αξίες, και γ) το ότι οι αξίες που είναι συναφείς με την παραδοσιακή οικογένεια αποτελούν αιτία συγκρούσεων μεταξύ των μελών της (Georgas, 1993).

Η τεχνολογική και βιομηχανική ανάπτυξη επηρέασε τη δομή της οικογένειας, με αποτέλεσμα το σύστημα που βασιζόταν στις σχέσεις αίματος να αντικατασταθεί από ένα νέο, στο οποίο κυριαρχούν οι συζυγικοί δεσμοί. Επίσης, η επιρροή της οικογένειας στα μέλη της μειώθηκε, καθώς οι δεσμοί μεταξύ τους χαλάρωσαν, αφού το νέο κοινωνικό σύστημα απαιτούσε ανεξαρτησία του ατόμου από την πρωτογενή ομάδα (Γκιζέλης κ.ά., 1984).

Ο σύγχρονος τύπος οικογενειακής οργάνωσης είναι η πυρηνική οικογένεια, η οποία αποτελεί καθολικό φαινόμε-

νο. Σύμφωνα με τη Μουσούρου (1989), οι λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας συνοψίζονται στις ακόλουθες κατηγορίες: α) αναπαραγωγικές, β) οικονομικές, γ) εκπαιδευτικές και δ) ψυχολογικές. Ενώ στην προβιομηχανική παραδοσιακή κοινωνία η εκτεταμένη οικογένεια έφερε ευθύνη για τη μικρή οικογένεια (πυρηνική οικογένεια), σήμερα η πυρηνική οικογένεια εξαρτάται αποκλειστικά από τον εαυτό της (Κορώσης, 1997).

Στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια το παιδί παίρνει τη θέση ενός εξατομικευμένου υποκειμένου, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1950, οπότε και εμφανίστηκε μία αυξητική τάση όσον αφορά τη σημασία που προσδόθηκε στην παιδική προσωπικότητα, με αποτέλεσμα η σύγχρονη οικογένεια να χαρακτηρίζεται ως παιδοκεντρική.

Σε σχετικές μελέτες που έγιναν για τη διερεύνηση των μεταβολών της δομής της ελληνικής οικογένειας σε σχέση με ψυχολογικές μεταβλητές, βρέθηκε ότι οι παραδοσιακές οικογενειακές αξίες που αναφέρονται στους ιεραρχικούς ρόλους του πατέρα και της μητέρας απορρίπτονται γενικά από τους εφήβους και τους νέους σε σύγκριση με τους γονείς (Γεώργας, 1986. Georgas, 1989, 1991). Η μεταβολή της δομής της εκτεταμένης οικογένειας έχει οδηγήσει στην απόρριψη των συναφών με τη δομή αυτή αξιών και στην υιοθέτηση της δομής της πυρηνικής οικογένειας στις αστικές περιοχές με ατομικιστικές αξίες. Ωστόσο, άλλες αξίες που συνδέονται με τις ευθύνες των γονέων προς τα παιδιά αλλά και με τις υποχρεώσεις των παιδιών προς την οικογένεια και τους συγγενείς δεν απορρίφθηκαν από εφήβους, αντιθέτως οι νέοι συμφώνησαν με αυτές τις αξίες (Γεώργας, 1988, 1999).

Οι νέοι απορρίπτουν τις οικογενειακές αξίες που σχετίζονται με την κοινωνική δύναμη στην οικογένεια –και πιο συγκεκριμένα με την άσκηση εξουσίας του πατέρα-άνδρα στη μητέρα-γυναίκα–, ενώ συμφωνούν με παραδοσιακές αξίες που σχετίζονται με την αλληλοβοήθεια, τον σεβασμό, τις υποχρεώσεις προς γονείς και συγγενείς κ.ά. Τα παραπάνω ευρήματα συνάδουν με αντίστοιχα ευρήματα διαπολιτισμικών ερευνών που συγκρίνουν τους Έλληνες με άλλους λαούς ως προς τις αξίες τους (Georgas & Kalantzi-Azizi, 1992. Γεώργας, 1999).

Οι αλλαγές που πλήττουν άμεσα τη διαμόρφωση και τη μορφοποίηση της σύγχρονης οικογένειας, της οικογένειας της μεταβιομηχανικής εποχής, συσχετίζονται άμεσα με τις αλλαγές που έχουν επισυμβεί στον θεσμό του γάμου. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο του γάμου παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες σαφής μείωση των γεννήσεων (η οποία είναι πιο εμφανής από το 1980 και μετά), αλλά και μείωση του αριθμού των γάμων, καθώς και αύξηση του μέσου όρου ηλικίας της γυναίκας κατά τον πρώτο γάμο, επιμήκυνση της περιόδου ανάμεσα στον γάμο και στη γέννηση του πρώτου παιδιού και αύξηση του αριθμού των διαζυγίων και των νέων γάμων. Εκτός όλων των παραπάνω, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία αύξηση του αριθμού των ζευγαριών που συμβιώνουν και των παιδιών εκτός γάμου. Επίσης, σημειώνονται αλλαγές στη δομή της οικογένειας. Πιο συγκεκριμένα, έχει αλλάξει ο αριθμός, το μέγεθος, η διαμόρφωση και η σύνθεση των νοικοκυριών. Έτσι, από την «κρίση της οικογένειας» περνάμε στα «νέα μοντέλα οικογενειακής οργάνωσης» (Κογκίδου, 1995).

Είναι πλέον γεγονός ότι οι παραδοσιακές μορφές οικογένειας (π.χ. γονείς με ένα ή δύο παιδιά, γονείς με παιδιά

και ένας ή δύο ηλικιωμένοι) τείνουν να εκλείψουν. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πολύτεκνες οικογένειες μειώθηκαν κατά 20-25% τα τελευταία χρόνια, ενώ τα μονομελή νοικοκυριά αυξήθηκαν δραματικά. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα δεδομένα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, η απογραφή του 2011 κατέγραψε 4.134.540 νοικοκυριά έναντι 2.974.450 αυτής του 1981. Το 2011 δηλώθηκαν 1.061.547 μονομελή νοικοκυριά (έναντι 434.290 το 1981), 1.218.466 διμελή (έναντι 734.510), 817.921 τριμελή (έναντι 601.150), 726.554 τετραμελή (έναντι 713.980) και 310.052 με πέντε και περισσότερα μέλη έναντι 490.520 το 1981.

Άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό για τη δομή της σύγχρονης οικογένειας είναι ότι ο αριθμός των διαζυγίων τα τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί δραματικά. Σε αυτό έχει συμβάλει σημαντικά τόσο η αλλαγή του σχετικού θεσμικού πλαισίου, σύμφωνα με το οποίο η διαδικασία του διαζυγίου είναι πολύ πιο σύντομη και εύκολη όταν γίνεται συναινετικά, όσο και οι διάφορες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες, οι οποίες ωθούν συχνά το ζευγάρι να καταφύγει αβίαστα στη λύση του διαζυγίου (Παππά, 2003α). Χαρακτηριστική είναι επίσης στην εποχή μας η δημιουργία νέων οικογενειών μετά από δεύτερο γάμο, η οποία αποτελεί όλο και πιο συχνό φαινόμενο. Μεγάλη αύξηση έχει ακόμα παρατηρηθεί στον αριθμό των μικτών γάμων (μεταξύ ανθρώπων διαφορετικών εθνοτήτων ή θρησκευμάτων), όπως επίσης και των οικογενειών χωρίς γάμο, δηλαδή ζευγάρια που συμβιώνουν με ή χωρίς παιδιά.

Επιπλέον, στην κλασική μορφή της παραδοσιακής πυρηνικής οικογένειας, συναντάμε πολλές και διαφορετικές επιμέρους δομές: α) την οικογένεια με την παραδοσιακή

κατανομή των ρόλων, όπου ο σύζυγος έχει την οικονομική ευθύνη του σπιτιού και η σύζυγος την ευθύνη των παιδιών και του νοικοκυριού, β) την οικογένεια με ημι-παραδοσιακή κατανομή των ρόλων, όπου ο σύζυγος και η σύζυγος εργάζονται, αλλά η σύζυγος έχει επωμισθεί και τις δουλειές του σπιτιού (δομή που συναντάται μόνο στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας) και, τέλος, γ) την οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας, όπου και οι δύο σύζυγοι εργάζονται και επιπλέον μοιράζονται τις δουλειές του σπιτιού (μία δομή οικογένειας που προσιδιάζει περισσότερο στα πρότυπα των δυτικών κοινωνιών και που σιγά σιγά αρχίζει να συναντάται και στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία).

Τέλος, ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας είναι η μείωση της δυναμικότητας της. Κατά μέσο όρο, οι γονείς σήμερα αποκτούν ένα παιδί. Η μείωση των μελών της οικογένειας δεν είναι ανεξάρτητη από τις ευρύτερες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες. Τα ζευγάρια σήμερα επικαλούνται ως βασική αιτία την ανεπάρκεια οικονομικών πόρων και την έλλειψη χρόνου. Η Τεπέρογλου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Οι νέοι γονείς δεν έχουν επίγνωση της σημασίας της σωστής διαπαιδαγώγησης του παιδιού, καθώς περιστρέφονται γύρω από το σύμπαν του εαυτού τους. Φορτώνουν το παιδί με γλώσσες και δραστηριότητες και οι ίδιοι ουσιαστικά... το πηγαινοφέρνουν. Πρόσφατη έρευνα έδειξε ότι μόλις το 4% των Ελλήνων ανδρών περνούν χρόνο με το παιδί τους το Σαββατοκύριακο έναντι 40% των Δανών. Ταυτόχρονα, ο νέος γονιός δεν αντιμετωπίζει το παιδί ως συναισθηματική επένδυση ούτε είναι αισιόδοξος απέναντι στις συνθήκες που το παιδί θα αντιμετωπίσει. Η γενιά του '40 πολλές

φορές αναρωτιέται πώς οι γονείς τους έκαναν τόσα παιδιά βγαίνοντας από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και η απάντηση είναι απλή: κοιτούσαν με αισιοδοξία το μέλλον. Σήμερα το παιδί απλώς εξασφαλίζει στους γονείς του την κοινωνική αποδοχή. Προσωπικά, το στοιχείο αυτό με φοβίζει». (*Η Καθημερινή*, 24-4-2005)

1.1.2.

Μονογονικές οικογένειες

Στην έκθεση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1989), η μονογονική (ή μονογονεϊκή) οικογένεια ορίζεται ως η οικογένεια στην οποία ζει ένας γονέας –χωρίς σύζυγο ή σύντροφο, αλλά, ίσως, μαζί με άλλα άτομα (π.χ. γονείς)– με ένα τουλάχιστον ανύπανδρο παιδί που είναι εξαρτώμενο από αυτόν (Κογκίδου, 1995).

Ο μετασχηματισμός της δομής και της ταυτότητας της ελληνικής οικογένειας, και οι ζυμώσεις της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα, είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της αποδοχής των μονογονικών οικογενειών. Ενώ παλαιότερα οι μονογονικές οικογένειες θεωρούνταν ως μία αποκλίνουσα μορφή της οικογενειακής οργάνωσης, σήμερα θεωρούνται μάλλον ως μία εκδοχή ή παραλλαγή του τρόπου οργάνωσής της. Αυτό φαίνεται και από τους όρους οι οποίοι χρησιμοποιούνται στη διεθνή βιβλιογραφία για να χαρακτηρίσουν τις μονογονικές οικογένειες: «οικογένειες με έναν γονέα» ή «μονογονικές οικογένειες» (single-parent families ή lone-parent families), «μητέρες μόνες με παιδιά» (single-mother families), «μητέρες αρχηγοί της οικογένειας» (mother-headed families) κ.ά.

Στα στατιστικά δεδομένα χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλων χωρών για τις μονογονικές οικογένειες αναφέρονται συνήθως οι μόνοι γονείς ανάλογα με την οικογενειακή τους κατάσταση (χήροι, διαζευγμένοι, ανύπανδροι). Έτσι προκύπτει ένα μεθοδολογικό πρόβλημα, εφόσον οι μονογονικές οικογένειες αποτελούν μία αρκετά ευρεία κατηγορία. Βέβαια, σε όλα σχεδόν τα κράτη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας η κατηγορία των διαζευγμένων γονέων είναι η μεγαλύτερη. Στη σύγχρονη κοινωνία, πλέον, κύρια αιτία δημιουργίας μιας μονογονικής οικογένειας είναι το διαζύγιο (ως η νόμιμη λύση ενός νόμιμου γάμου), σε αντίθεση με τα παλαιότερα χρόνια, που κύρια αιτία αποτελούσε ο θάνατος του ενός συζύγου (Κογκίδου, 1995. Χατζηχρήστου, 1999). Η κατηγορία των διαζευγμένων γονέων αντιπροσωπεύει σχεδόν το ήμισυ του συνόλου των μονογονικών οικογενειών (Κογκίδου, 1995). Ο όρος «μονογονική ή μονογονεϊκή οικογένεια» όσον αφορά τις διαζευγμένες οικογένειες –αν και είναι πλέον καθιερωμένος στη διεθνή βιβλιογραφία– πιθανόν παραγνωρίζει τον σημαντικό ρόλο και του άλλου γονέα (Χατζηχρήστου, 1999). Με σκοπό την αναγνώριση του ρόλου του άλλου γονέα στην ανατροφή των παιδιών, έχουν προταθεί οι όροι «δυναμική μονογονική οικογένεια» (*double single-parent family*) (Sager, Brown, Crown, Engel, Rodstein & Walker, 1983) ή «διπυρηνική οικογένεια» (*binuclear family*) (Ahrons, 1980). Σύμφωνα με τους Irving & Benjamin (1995), η διπυρηνική οικογένεια αποτελεί ένα νέο σύστημα οικογένειας που δεν είναι καλύτερο ή χειρότερο από το παλαιότερο σύστημα οργάνωσης της οικογένειας, την πυρηνική οικογένεια. Η διπυρηνική οικογένεια είναι μία σχετικώς πρόσφατη και ίσως μεταβα-

τική δομή οικογένειας. Η πυρηνική οικογένεια είναι παιδί της βιομηχανικής επανάστασης, ενώ η διπυρηνική οικογένεια αποτελεί προϊόν της μεταβιομηχανικής επανάστασης, που προέκυψε ως αντίδραση στις πολύ σημαντικές πολιτισμικές αλλαγές των καιρών μας.

Ο όρος «μονογονική οικογένεια» δεν αντανακλά μία ενιαία κοινωνική πραγματικότητα, αλλά περιλαμβάνει πολλούς και διαφορετικούς τύπους οικογενειακής οργάνωσης. Μπορεί ο μόνος γονέας να είναι άνδρας ή γυναίκα διαφορετικής ηλικίας, ο απών γονέας να συμμετέχει σε διαφορετικό βαθμό στη ζωή του παιδιού και κυρίως η αιτία μονογονικότητας να είναι διαφορετική (Κογκίδου, 1995). Στην Αθήνα, μία έρευνα μεταξύ μητέρων παιδιών προσχολικής ηλικίας αποκάλυψε ότι το 2,5% των μητέρων που ερωτήθηκαν ζούσαν μόνες με το παιδί τους (Μουσουρού, 1996). Σύμφωνα με την Έρευνα για το Εργατικό Δυναμικό (Labor Force Survey, 1989) στην Ελλάδα οι μονογονικές οικογένειες αποτελούσαν το 5% των οικογενειών με παιδιά κάτω των 18 ετών, ποσοστό που ήταν το χαμηλότερο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (Χατζηχρήστου, 1999).

Στην Ελλάδα, αντίθετα με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο θεσμός του γάμου είναι κυρίαρχος και ιδιαίτερα ανθεκτικός – αν και τα ποσοστά των διαζυγίων αυξάνονται. Σύμφωνα με μία κοινωνιολογική μελέτη των Γκιζέλη και συνεργατών (1984) παρατηρείται μία αλλαγή στις σχέσεις των ζευγαριών μετά το 1961, η οποία συχνά οδηγεί σε διαζύγιο. Οι ερευνητές αποδίδουν την αύξηση αυτή των ποσοστών του διαζυγίου στην οικονομική ανεξαρτησία και τη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των Ελληνίδων.

Μετά την ψήφιση του νέου νόμου περί οικογενειακού δικαίου το 1983, οι έρευνες καταδεικνύουν την ανοδική πορεία της συχνότητας του διαζυγίου. Το 1970 ο αριθμός των διαζυγίων ήταν 3.152, ενώ το 1980 παρατηρείται μία μεγάλη αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων που οφείλεται στην εφαρμογή του νόμου 868/1979 για το «αυτόματο διαζύγιο». Ραγδαία, ωστόσο, αύξηση του αριθμού των διαζυγίων παρατηρείται το 1984 (μετά την υιοθέτηση του νέου οικογενειακού δικαίου), οπότε ο αριθμός των διαζυγίων εκτοξεύεται στα 8.672, ενώ μετά από μία περίοδο μερικής υποχώρησης φτάνει το 1995 στις 11.000 (Κοτζαμάνης, 1997). Σύμφωνα με τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το 2008 τα διαζύγια ανέρχονται σε 13.163, το 2009 σε 13.607, το 2010 σε 13.275, το 2011 σε 12.705, ενώ το 2012 σε 14.880.

Κατά το χρονικό διάστημα 1960-1978, συχνότερος λόγος διαζυγίου εμφανίζεται «ο ισχυρός κλονισμός της σχέσεως του γάμου», ακολουθεί η «κακόβουλη εγκατάλειψη» και τέλος η «μοιχεία» μαζί με «άλλους λόγους». Την περίοδο 1979-1983, την πρώτη θέση καταλαμβάνει και πάλι ο κλονισμός, ενώ τη δεύτερη το «αυτόματο διαζύγιο». Την περίοδο 1984-1992, συχνότερο είναι το «συναινετικό διαζύγιο» και ακολουθούν τα διαζύγια για «άλλους λόγους» και τα διαζύγια μετά από υπερτετραετή διάσταση (Χατζηχρήστου, 1999). Σύμφωνα με τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το συναινετικό διαζύγιο παραμένει η συχνότερη μορφή διαζυγίου μέχρι σήμερα.